Válasz az opponensi véleményekre

Nagy Zoltán

Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén
című akadémiai doktori értekezés kapcsán

Mindenekelőtt szeretném megköszönni mindhárom bírálómnak, hogy időt, méghozzá jelentős időt szántak arra, hogy alaposan elolvassák akadémiai doktori értekezésemet. Végtelen örömmel tölt el, hogy mindhárman jó véleményt fogalmaztak meg róla és támogatták annak nyilvános védését. Külön köszönet a dicsérő szavakért, az elismerésért. Igen magas polcra kerültek ezek a szavak a szívemben. Mivel azonban ez egy védési folyamat, inkább arra szeretnék koncentrálni, ami kérdésként, esetenként kritikaként fogalmazódott meg a disszertációm kapcsán. Örömmel élek is az alkalommal, hiszen ritkán adódik rá mód, hogy komoly és érdemi szakmai vitát lehessen folytatni. Lehetőségnek tekintem ezt olyan gondolatok megfogalmazására, amelyek nem fértek bele a dolgozatomba.

Az elején hadd szögezzem le, hogy az opponensek fordítási és átírásai javaslatait köszönöm, megfontolom őket a továbbiakban.

Maticsák Sándor opponensi véleményében a legtöbb kérdés a nyelvre vonatkozik: érthető módon egy nyelvész sokkal többet szeretett volna olvasni e témáról, mint ami a dolgozatba belefért. Való igaz, hogy a szövegben nem tértem ki külön a nyelvi helyzet leírására. Ez javarészt tudatos volt: ragaszkodni kívántam célomhoz, hogy nem népmonográfiát írok, hanem egy folyóvölgy lakosságát tárgyalom, még akkor is, ha ezen belül az engem eredetileg érdeklődő csoport valóban a hanti volt. Ezért a hanti nyelv nyelvjárásairól csak annyi szerepel az értekezésben, hogy folyóvölgyek mentén tagolódnak, illetve hogy a vaszjugáni dialektus a keleti nyelvjárások közé, azon belül a vahi-vaszjugániba tartozik. Az egyes nyelvjárások közötti különbség ott kerül leginkább szóba, amikor a jugániak kapcsán az egymás megértését lehetetlenné tevő dialektológiai különbségekre utalok. Mondanivalóm szempontjából ezek a tények voltak a legfontosabbak, de lehet, hogy érdemes lett volna egy igen rövid, általános áttekintést is írni a nyelvi helyzetről.

Dolgozatom témáját sokkal közelebbről érintik azok a felvetések, amelyek a nyelvvesztés és az identitás kapcsolatáról szólnak. A Vaszjugán mellett, úgy tűnik, ez a kettő tényleg együtt jár. Az elmúlt évszázad történései alapján az látszik, hogy az igen intenzív akkulturációt folyamatos nyelvvesztés kíséri. Az ezt befolyásoló okok közül a legfontosabbnak a folyóvölgy demográfiai átalakulását tekintem. Mint kifejtettem, a hantik a saját lakóterületükön alig másfél évtized alatt meghatározó többségből elenyésző kisebbséggé váltak úgy, hogy az új helyzetben domináns nyelvvé a többségi társadalom, vagy még inkább az állam hivatalos nyelve vált. Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert igen érdekes kutatási téma a kitelepített etnikumok nyelvhasználatának kérdése is, aminek jelentős szakirodalma van. A kitelepítések mellett igen fontos befolyásoló tényezőnek tekintem még azt is, hogy egy férfigeneráció gyakorlatilag kiesett a második világháború hatására. Rendkívül fontosak az olyan – opponensem által is említett – hatások is, mint a kizárólag orosz hivatali és iskolai nyelvhasználat, ami meghatározta a hétköznapi nyelvhasználatot, vagyis az utca, a bolt, a klub nyelvévé is az orosz vált; a hanti – együtt a többi helyi őslakos vagy nem őslakos kisebbség nyelvével – visszaszorult a családi házakba, illetve a tajgába. Hogy ez a nyelvvesztés mennyire együtt jár a politikai helyzettel, igazolja az is, hogy az 1930-as évek előtt az orosz dominanciája egyáltalán nem volt ennyire egyértelmű a hétköznapi nyelvhasználatban. Grigorovszkij leírása szerint egy a 19. század végén itt megtelepedő orosz család átvette a helyiek életmódja mellett

a nyelvüket is.[1] Sőt, a területen működő kupeceknek is elemi érdekük volt a nyelvismeret. Ugyan kevés az ebből az időszakból származó forrásunk, mégis vannak olyan adataink, amelyek szerint a legfontosabb kereskedőcsaládok gyermekei – feltehetően átmenetileg – helyi őslakos családoknál, falvakban voltak elhelyezve. Ez pedig a világszerte, és amúgy Magyarországon is jól ismert cseregyerek intézményére emlékeztethet minket. Az emlékezet által általam is elérhető időre és a kitelepítések előtti önkéntes betelepülőkre (вволные) vonatkozóan többször találkoztam azzal, hogy ők is elsajátították a hanti nyelvet. Erre vonatkozó példákat a szövegben idézek is.

Az orosz nyelv későbbi dominanciája a Vaszjugán mellett azonban megkérdőjelezhetetlen. Ez vezetett oda, hogy 1992-ben, amikor a terepmunkámat elkezdtem, még azt jegyezhettem föl, hogy az idős generáción belül családi környezetben még egyes családok használják a hanti nyelvet, ám a középgeneráció tudását legjobb esetben is passzívnak lehet nevezni, a fiatalok közül pedig egy-két szó ismeretén túl nem beszélhetünk tényleges nyelvismeretről. Ez értelemszerűen oda vezetett, hogy húsz évvel később, utolsó terepmunkám idején már azt tapasztaltam, hogy egy-egy idős ember ugyan még képes lett volna hantiul beszélni, ám nem volt kivel, hiszen sokszor más-más falvakban éltek a nyelvtudással bírók, és alig találkoztak egymással. Erre az eredményre jutottak az ezredforduló után a vaszjugáni dialektussal foglalkozni kezdő tomszki nyelvészek is. A mai helyzetet pedig leginkább úgy lehetne leírni, hogy – mivel a számon tartott hanti beszélők tudomásom szerint kivétel nélkül meghaltak – ma nincs olyan, aki szabadon tudna hantiul beszélni a Vaszjugán mentén.

Éppen ezért annyira tanulságos számomra az értekezésekben említett Nagyezsda Vjalova esete, aki soha nem beszélte a hanti nyelvet, ám érzékelte, hogy művészetének autenticizálásához szüksége lenne nyelvtudásra, így elképesztő munkával megpróbálta azt visszatanulni a rendelkezésére álló egyetlen forrás, a Mogutajev-szótár[2] segítségével. Ez egy kivételes, senki által nem érthető nyelvváltozatot hozott létre, amelynek célja szerinte is csak annyi, hogy a hallgatósággal érzékeltesse, milyen lehetett a hanti nyelv dallama. Nem vagyok benne biztos, hogy ezt akár örökségi nyelvhasználatnak is nevezhetnénk.

Visszatérve a nyelvvesztés kérdéséhez, egyetértek opponensemmel abban, hogy kiemelt szerepet kell tulajdonítani benne a vegyes házasságoknak. A Vaszjugán mentén – megengedve azt, hogy esetenként szerelem is lehetett a vegyes házasságok oka – két alapvető okot látok ezekre. Az egyik az, amiről részletesen írok is dolgozatomban: a vegyes házasság volt a kitelepítettek – elsősorban, ám nem kizárólag a nők– sokszor egyetlen lehetősége a túlélésre, az éhhalál elkerülésére, sőt tágabb családjuk támogatására. Egy helyi őslakos házastárs a maga tudásával, kapcsolatrendszerével a megmaradás záloga volt, és írásomban idézek is olyan példát, amely szerint ezt tudatosan mérlegelve döntöttek a házasságról. A másik ok a háború és az eltűnt férfigeneráció: a hanti asszonyok hanti férfiak hiányában nem tehettek mást, mint hogy kitelepítettekkel, a többségi társadalom tagjaival házasodtak össze. Arról azonban nincs információnk, hogy ez mennyire volt tudatos stratégia; hogy hogyan élték meg az egyes egyének az ilyen helyzetet, egyáltalán reflektáltak-e rá; vagyis nem tudjuk, hogy ők maguk problémának látták-e a vegyesházasságokat, esetleg ez indifferensnek tűnt a számukra a párválasztás során. Ez utóbbit azért érdemes hangsúlyozni, mert egy nyelvszempontú megközelítés számára, amely nyelvvesztésben gondolkodik, ez utóbbi egyértelműen veszteségként jelenik meg, ám könnyen lehet, hogy az egyének életében ez nem vált reflektálttá.

Hogy a nyelvi presztízs hogyan kapcsolódik össze az identitás kérdésével, arra vonatkozóan nem végeztem kutatásokat. Amit látni vélek, az az – a dolgozatomban is említett – helyzet, hogy a helyi hanti, pontosabban osztják identitás eléggé függetlennek látszik a nyelv

---

[1] Григоровский, Н. П., Описание васюганской тундры In Записки Западносибирского Отдела Русского Географического Общества VI. Томск. 1884: 7-8.

[2] Могутаев, Маркел Кондратевич, *Хантыйско-русский словарь (васюганский диалект)*. Томск: ТГПУ. 1996.

kérdésétől. Ez bizonyosan igaz a hantikra vonatkozóan, akik gyakorlatilag nem tesznek különbséget önmaguk és a helyi szölkupok között, őket is osztjáknak tartják, azzal a disszertációmban is idézett megkötéssel, hogy „ugyanolyan osztjákok, mint mi, csak máshogy beszélnek". Ezen túl úgy tűnik, hogy a többségi társadalom sem a nyelv kérdését tartja kulcskérdésnek a hantik és az önmaguk közti határok meghúzásában, hanem leginkább az életmódot, méghozzá annak is két elemét, az erdőhöz és az alkoholhoz való viszonyt. E két kérdést tekintik az igazi megkülönböztető jegynek. Ezért is lett az „Osztjákok folyója" című fejezetemnek ez a két alfejezete. A többségi társadalom szempontjából nem elhanyagolható az sem, hogy a hantikat bátran tekinthetjük úgynevezett külső jegyek által megjelölt kisebbségnek is, hiszen azoknak, akiknek a bőre színe, az arcformája erősen hanti jegyeket mutat, esélyük sincs a mai oroszországi társadalomban arra, hogy egyenjogú, nem stigmatizált részei legyenek a társadalomnak, főleg a vidéki társadalomnak. És ennek a megváltoztathatatlannak tűnő különbségtételnek nincs kapcsolata a nyelv kérdésével. Az azonban bizonyos, hogy a hétköznapi hanti nyelvhasználat vagy egyáltalán nyelvtudás eltűnésére mind a hantik, mind a többségi társadalom reflektál: az előbbi saját kultúrája elvesztésének a szimbólumát látja benne, az utóbbi pedig ennek segítségével kérdőjelezi meg azt, hogy a hantikat egyáltalán népnek lehet-e tartani.

Azzal, hogy a helyi őslakos népek lélekszámának növekedése fordított arányban van saját nyelvük használatával, ahogyan opponensem kiemelte, teljesen egyetértek. Természetesen nem gondolhatunk ennek hátterében semmilyen obi-ugor baby-boomra; valójában arról van szó, hogy bizonyos – az őslakosoknak járó – kedvezmények miatt sokan felismerik az etnikus identitás választásában rejlő erőforrások lehetőségét. Ezek közül csak egy az opponensem által kiemelt olajkompenzáció kérdése, ami északon minden bizonnyal kiemelt szerepet játszik. Ám a Vaszjugán mellett ennek nincsen szerepe, hiszen, mint a dolgozatomban írtam, a Tomszki megye területén nem jár kompenzáció a területek elvesztéséért. Itt sokkal fontosabb erőforrásoknak számítanak bizonyos vadászati kiváltságok, a tűzi- és épületfához jutás ingyenessége, vagy éppen az őslakos kisebbségeknek járó egyetemi kvóta.

Itt, kissé hátrább lépve terepemtől, arról is szólnom kell, hogy a kulturális antropológia, a néprajz szemszögéből nézve az sem egészen biztos, hogy a nyelv megkérdőjelezhetetlenül a legfontosabb etnikai demarkációs vonal. Még az esszencialista szovjet etnosz-elmélet szociológiai -iskolája számára – akinek képviselői közül hazánkban Bromlej[3] a legismertebb, és akinek egyértelmű törekvése volt, hogy az etnoszt minél jobban körülhatárolják etnikus megkülönböztető jegyekkel – sem bizonyul elégnek *egyetlen* etnikus jegy, így a nyelv sem, az etnosz megkérdőjelezhetetlen körülhatárolásához. A nyelv esetében ugyanis példákat tudtak sorolni arra is, hogy egy és ugyanazon nyelvet különböző etnikumok használ(hat)nak, mint például a spanyolt vagy az angolt; mint ahogy arra is, hogy adott esetben egy és ugyanazon etnikum tagjai különböző nyelven kommunikál(hat)nak; ez utóbbira példának a skótokat és az íreket hozták. A modern konstruktivista és instrumentalista etnicitáselméletek pedig eleve nem etnikumokat körülhatároló kulturális jegyekről beszélnek, hanem a kultúra palettájáról különböző okok miatt, és aktorok által kiválasztott, az etnikai elhatárolódást kifejező szimbólumokról, markerekről, amelyek között természetesen kiemelt szerepe lehet a nyelvnek is.

Még egy pillanatra a nyelv kérdésénél maradva egyetértek opponensemmel abban is, hogy a városba – vagy a Vaszjugán mellett még inkább a községekbe – telepedés is kapcsolatba hozható a nyelvvesztés kérdésével. Ugyanakkor újabb kutatások, például Horváth Csilla manysi kutatásai[4] azt mutatják, hogy a városba kerülés és a nyelvhasználat kapcsolatát érdemes

---

[3] Bromlej, Julian Vlagyimirovics, *Etnosz és néprajz*. Budapest: Gondolat. 1976.

[4] Ld. pl. Хорват, Чилла, Коренные уральские языки в сфере "WEB 2.0". In: С.А., Герасимова (szerk.) *Проблемы и перспективы социально-экономического и этнокультурного развития коренных малочисленных народов Севера*. Voronezh, Oroszország : ООО «Макс-Принт» (2015) pp. 103-118. , 16 p.

más szempontokból is látni, hiszen a web 2-es felületek olyan színtereket alakítottak ki, ahol azok is használják a nyelvüket, akik alig ismerik, vagy éppen az off-line életben nem is használják azt. Ezt azonban a nyelvét vesztett vaszjugáni régióban nekem már módom sem lett volna vizsgálni, hiszen értelmiség, és főleg fiatal értelmiség hiányában nem láttam semmilyen jelét sem ilyen törekvéseknek.

Köszönöm Maticsák Sándornak azt a gondolatát is, hogy az alkoholfogyasztás negatív hatásainak elemzésében fontos szempont lehet a muszlim vallás kérdése. Egy az alkoholfogyasztás kérdését tárgyaló, oroszországi vagy szibériai összehasonlító tanulmányban ennek valóban kiemelt szerepe kellene, hogy legyen. A hantik között a muszlim vallásnak nem, ám a vallásnak általában igen komoly hatása lehet az alkoholfogyasztásra. Mint disszertációmban elemeztem is, az alapvetően absztinens újprotestáns egyházak rendkívüli sikerében kiemelkedő szerepe van annak, hogy szinte csak ez működik hatékony eszközként az alkoholizmustól való megszabadulásban. Csak egy olyan példát emelnék most újra ki: egy jugáni hanti fiatalember elmondta, hogy neki nagyon tetszik ez az új vallás, ám még túl fiatal, még bulizni akar, de ha megöregedett, biztosan meg fog térni. Vagyis a reflektált alkoholproblémák esetében – legyen bár önmaga vagy házastársa az, aki reflektál – az újprotestantizmus egyértelműen sikeres kiútnak tűnik.

A vallás kapcsán meg kell említenem, hogy Maticsák Sándor kifejezetten hiányolja értekezésemből a vallásra vonatkozó megállapításokat. Ez egybevágni lászik azzal, amit Csepregi Márta is felvet, hogy nem hivatkozom „Az őseink még hittek az ördögökben”[5] című könyvemre, ami PhD disszertációm nyomtatott formája. Igazából épp ez az, ami magyarázattal szolgál a vallás mint téma kimaradására: ezzel egy korábbi munkámban foglalkoztam, most úgy gondoltam, nem feltétlenül kell visszatérnem hozzá. Rövid összefoglalásként annyit mondhatok, hogy a Vaszjugán mentén a hantik vallása ma egy olyan szinkretikus vallás, amelyben párhuzamosan vannak jelen a régi, hantinak tekintett vallási elemek, a kereszténység, és a modern élet olyan elemei, mint a szekularizáció, az iskolai vagy a médiából áradó információk, vagy éppen a modern mitológiák. A hanti vallás korábbi elemei javarészt elveszítették nyilvános és közösségi voltukat, visszaszorultak az egyéni vallásgyakorlás rejtett színtereire. Ennek ellenére, a vallás mint világértelmező rendszer az idősebb generáció számára megőrizte relevanciáját, sőt egyes esetekben expanzívnak, aktívnak is tűnik.

Itt kell reagálnom a laestadiánusok evangélikus mozgalmának sikere, illetve a Vahmenti mozgalom sikertelensége közötti kapcsolatra is, amire opponensem rákérdezett. Amennyiben az alkoholfogyasztás szempontjából vizsgáljuk a kérdést, kínálkozik a hasonlóság, hiszen a laestadianusok és az 1896-os vahi mozgalom egyaránt absztinenciát hirdetett, ám meglehetősen sok a különbség is köztük. A vahi mozgalom a korábbi vallási gyakorlatok visszaállítását, rítusaik – köztük például a lóáldozat – fokozott gyakorlását tűzte ki célul; és igen nagy szerepe volt benne egyes vallási specialistáknak, az „álomcsináló-asszonyoknak” is. A mozgalom vallási tekintetben tehát revitalista volt, a saját vallás felélesztését szorgalmazta. Gyakorlati értelemben pedig az oroszos élettől való elfordulást célozta, ezért is tartózkodtak az alkoholtól és a dohánytól, sőt az oroszokkal való szexuális kapcsolatot is elvetették. A vahi mozgalomban tehát nem nehéz felfedezni az egyre nagyobb teret kapó, gyarmatosító orosz állam elleni ellenállási mozgalmat.[6] A Laestadius nevével fémjelzett puritán evangélikus ébredési mozgalom ugyancsak élesen kikelt az alkoholfogyasztás ellen, benne látva az emberekre leselkedő egyik legnagyobb veszélyt. Azonban a többségi társadalomhoz való viszonya egészen más volt. Ugyan kifejezetten számi

---

[5] Nagy Zoltán, *Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L’Harmattan, 2007. 352.

[6] A forrásokat áttekinti Mandelstam Balzer, Marjory, *The Tenacity of Ethnicity: A Siberian Saga in Global Perspective*. Princeton: Princeton University Press. 1999: 84-98.

indíttatású mozgalomról van szó, nem volt célja a kezdetekkor sem a többségi társadalomtól való elhatárolódás, hanem éppen ellenkezőleg, a többségi, keresztény világba való integrálódást szolgálta. Ez kimondva-kimondatlanul egybeesett az állam érdekeivel, így bár az egyházon belül időnként gyanakvás kísérte a laestadianus mozgalmat, valójában sem az egyház, sem az állam nem lépett fel ellene.[7] Míg tehát a hanti mozgalom az oroszokkal és a gyarmatosító állammal szemben határozta meg magát, a laestadianusok mozgalma végeredményben a többségi társadalom és az állam javát szolgálta. Véleményem szerint a hatalomhoz való eltérő viszony lehet az egyik igen fontos oka a sikerességnek, illetve a sikertelenségnek.

Maticsák Sándor ugyan elfogadja, és érdekesnek tartja a disszertáció első fejezetét, mégis felveti, hogy jobbnak látott volna egy önálló tudománytörténeti fejezet, ahol a kérdés önállóan, saját terepmunkáim folyamatáról leválasztva szerepel. A véleményünk e tekintetben nyilvánvalóan eltér egymástól. Én kifejezetten egy olyan bevezető fejezetet kívántam írni, amely úgy reflektál a szakirodalomra, úgy mutatja be annak legfontosabb sajátosságait, hogy közben nyomon követi azt a szellemi utat is, amit kutatásom során jómagam bejártam. Meggyőződéssel vallom ugyanis, hogy egy antropológiai munka olvasása, értelmezése elsősorban akkor lehet sikeres, érvényes, ha az olvasó ismeri azokat a körülményeket, amelyek meghatározták azt, hogy a szerző saját tapasztalatai közül mit és miért interpretált éppen úgy, ahogyan tette. Patrick Williamset idézve: „Magunkat is bele kell venni a vizsgálatba, amit végzünk. Miközben számot adunk azokról, akikkel találkoztunk, be kell számolnunk a találkozás okozta megrázkódtatásról és a bennünk keltett visszhangjáról is. Semmi mást nem látok, ami feljogosítana bennünket arra, hogy beszéljünk."[8] Ez a fajta reflexivitás az utóbbi évtizedekben szinte közhelyszerű elvárássá vált a kulturális antropológiában, legalábbis abban az értelemben, hogy a szerző lehetőleg minél részletesebben, plasztikusabban leírja a terephez való viszonyát, fenntartva azt az illúziót, hogy képes az önmegfigyelésre és önelemzésre, miközben képes egyszerre látni tekintetének tárgyát illetve azt, ahogyan ez a tárgy konstituálódott. Fontos, hogy ebben az analitikus reflexivitásban a tereptapasztalatot meghatározó személyes tulajdonságok, a magunkkal hozott tudások, beállítódások mellett kiemelt szerepet kapjon – ahogy a dolgozatomban idézett Bourdieu[9] is írja – a reflexió a tudományos beágyazottságunkra, a „szakmai univerzumban" elfoglalt helyünkre is. Vagyis nemcsak a kutató mint személy, hanem a kutató mint kutató is kiemelt szerepet kell, hogy játsszon egy reflexív antropológiai szöveg megszületésében. Ez volt az, ami oda vezetett, hogy terepmunkám bemutatásával párhuzamosan, azzal együtt mutattam be a szakirodalmat, méghozzá úgy, hogy ismertetését beágyaztam abba a folyamatba, ami megítélésem szerint meghatározta terepmunkáim eltérő módszereit, fókuszait, kérdésfelvetéseit. Ezt a célt csak az ön-antropológia műfaja tudja visszaadni, ahol a kutató személyes tapasztalatait tágabb kulturális, tudományos és politikai jelentésekkel és felfogásokkal kapcsoljuk össze; ezért is köteleztem el magam emellett.

Maticsák Sándor még egy kérdést vet fel, az égtájak kérdését, és azt kérdezi, hogy a vaszjugáni hantiknál mihez igazodnak az égtájak, illetve ismerik-e még a régi elnevezéseket. A hét égtáj képzetével, amelyek nem a nap járásához, hanem isteneik lakóhelyéhez igazodnak,

---

[7] Tamás Ildikó, The Voice of the Devil (?) The Sami Song in the "Cross"-fire of Various Discourses In: Bea, Vidacs; Éva, Pócs (szerk.) Faith, Knowledge and Doubt in Religious Thinking Budapest, Magyarország: Balassi Kiadó. 2020: 299-326.; Cornell, Viktor 'Vulle', Læstadianism and Its Role in the Loss of the Traditional Sámi Worldview. https://www.laits.utexas.edu/sami/diehtu/siida/christian/vulle.htm és Hallencreutz F. C. Lars Levi Laestadius' Attitude to Saami Religion. Scripta Instituti Donneriani Aboensis. 1987. № 12.: 170–184.

[8] Williams, Patrick , A párizsi kelderások láthatatlansága. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában 1. Nyugat Európa*. Budapest: Új Mandátum, 2000: 183–205.

[9] Bourdieu, Pierre, Participant Objectivation. *Journal of the Royal Anthropological Institute 9*. 2003: 281–294. (283.).

magam csak a szakirodalomban találkoztam. Áldozati szertartások közben ennek megfelelően dobálták szét hétféle irányba az áldozati állat húsának hét darabját. Az írott források nem konkretizálják azonban azt, hogy melyik hét istenségről, melyik hét szent hely irányáról van szó. Amikor erről próbáltam kérdezni őket, leginkább nem tudtak válaszolni, illetve egy alkalommal úgy magyarázták, hogy az észak-dél-kelet-nyugat mellett a lentről és a föntről, illetve a középről van szó. Ezt megerősítő adatot sehol máshol nem találtam. Sőt, amikor az égtájak nevei kerültek szóba, akkor az északot 'alsó oldalnak', a délt pedig 'felső oldalnak' nevezték, a keletre és a nyugatra a 'nap felkeltének oldala" és a nap nyugvásának oldala' kifejezéseket használták. Ez utóbbi kettő akár orosz hatás eredménye is lehet. Sokkal érdekesebb az észak-dél irány elemzése. Itt egyértelműen a fent-lent iránypárról van szó, ami a mai szóhasználatban északkal és déllel azonosítódik. Például a Jugánt Alsó-folyónak nevezik, a jugániakat 'alsó népnek', ami egybevágni látszik azzal, hogy a Jugán a Vaszjugántól északra fekszik. Ha jobban megnézzük, akkor viszont azt találjuk, hogy sokkal fontosabb a fent és a lent, amit a folyók folyásának irányához mérnek, mint az objektív északi vagy déli irány. Példának okáért a temető mindig lefele kell legyen a településtől. Ozernoje mellett a temető keletre van a falutól, amit az magyaráz, hogy szinte az összes folyó nyugatról folyik a tóba, egy nagy folyó pedig keleten folyik ki, vagyis a tó folyását is nyugatról keletre haladónak tartják. Ha azonban rákérdezünk arra, hogy merre van a temető, Ozernojében mégis egyértelműen azt mondják, hogy 'az alsó oldalon', hiába esik itt keletre. Hogy akkor miért nevezhetik a Jugánt „Alsó-folyónak"? Itt a viszonyítási rendszer változik meg: nem a helyi patakok, hanem az Ob folyásiránya a meghatározó, és eszerint a lefelé, vagyis az észak valóban északon van. Ha általában vizsgáljuk a kérdést, akkor Anzori Barkalaya tanulmánya[10] az irányadó, aki részletesen elemezte, hogy a hantiknál a tájékozódásban nem az égtájak szerepe a meghatározó; ennél sokkal fontosabb a folyóvizek folyásirányának szerepe. Érvelését arra alapozta, hogy az északról délre folyó Pim mellett a szent, a pozitív irány észak felé, vagyis a folyón felfelé, míg a negatív irány lefelé, azaz dél felé van.

Csepregi Márta az opponenciájában részletesen kifejti, hogy nem ért egyet értekezésemnek azzal a gondolatával, hogy az etnikumok neveit idézőjelben közlöm, kifejezendő azt a káoszt, ami a nevek használata mögött rejlik. Elfogadom, hogy valóban elég lett volna egyszer kifejtenem, mi a probléma a fogalmak használatával. Az ő ötlete valóban egyszerűbb, mint az enyém, köszönöm.

A „finnugor/uráli népek" kifejezés használatában azonban nem értünk egyet. Ennek a megkülönböztetésnek hosszú története van a finnugor néprajzban. Elsősorban Vilkuna[11] volt az, aki a „finnugor néprajz" helyett a „finnugor nyelvű népek néprajza" fogalom használatát szorgalmazta, azért, hogy kifejezze vele azt a módszertani szakítást, amit ez a szóhasználat takar: ki kívánt lépni vele a nyelvrokonságon alapuló módszertanból. Ez szerintem ma is indokolt. Másrészt pedig ez a szóhasználat elveszi a túl erős nyelvi konnotációk terhét, megpróbálja megakadályozni azt, hogy az ilyen megfogalmazásokat félreértsék azok, akik – ebben a végtelenül és szerencsétlenül túlpolitizált, érzelmileg túlfűtött témában – félreérteni szeretnék, és abban vitatkozzanak a finnugor kutatásokkal, amit komolyan gyakorlatilag már senki sem állít.

Amire opponenciája kapcsán hosszabban ki szeretnék térni, az a tudománytörténetre vonatkozó kritikája. Szerinte igaztalanul vádolom érzéketlenséggel Pápay József és Jankó János terepmunka módszereit. Én hiszek abban, hogy a tudománytörténetnek ki kell lépnie az

---

[10] Barkalaja, Anzori, On the Aspects of Space in the Khanty World Outlook. in *Sketches towards a Theory of Shamanism: Associating the Belief System of the Pim River Khanties with the Western World View*. Tartu, 2002: 65-76.

[11] Vilkuna, Kustaa. A finnugor etnológia mai helyzete. In Gunda Béla (szerk.): *Műveltség és hagyomány. Studia Ethnologica Hungariae Et Centralis Ac Orientalis Europae 6.* Budapest: Tankönyvkiadó, 1964: 7–18.

úgynevezett „kultikus beszédmódból”[12], és szembe kell néznie azzal, hogy ténylegesen milyen volt a korszak kutatása. Ez, meggyőződésem szerint, szükséges ahhoz is, hogy tisztán láthassuk saját magunkat, feladatainkat, gyengeségeinket és erősségeinket. A BTK Néprajztudományi Intézetében most is folyik egy olyan projekt, amely erre a kérdésre, a magyar etnológia korai történetére koncentrál. Ennek során sokat változhat a képünk még egyes ikonikus kutatókról is: éppen néhány hónappal ezelőtt Reguly kutatásának legavatottabb ismerője, Ruttkay-Miklián Eszter hívta fel a figyelmet arra, hogy bizonyos dolgokat vele kapcsolatban is újra kellene értelmezni, mint például azt, hogy hol helyezte el ő magát a kisebbségek és az állam viszonyában. Értekezésem megírásának idején ezt a munkát valójában éppen csak elkezdtem, bizonyos dolgokat árnyaltabban gondolok azóta, másokról pedig még határozottabb véleményem van. Hadd kezdjem azzal: belátom, hogy Pápay József megítélésében kissé elhamarkodott voltam, és félrevezetett az idézett szövegrészletnek – és általában beszámolóinak – ma már lekezelőnek ható szóhasználata. Most úgy gondolom, hogy Pápay terepmunkájának volt egy fordulópontja, egy emblematikus pillanata – amikor részt vehetett egy kardtánc rítuson[13] – ami megítélésem szerint megváltoztatta az ő viszonyát a hantikhoz, mint ahogy a hantik viszonyulását is hozzá.

Ugyanakkor úgy gondolom, Jankó János megítélésében nem tévedtem. Meggyőződésem szerint az ő módszerei voltak a legnyersebbek és a legdirektebbek minden korabeli magyar kutató közül. Jankó ugyanis leginkább két lehetséges módot látott arra, hogy rávegye azokat a helyieket az együttműködésre, akik ezt maguktól nem tették. Hadd idézzem fel röviden naplójának egy pillanatát, amikor egy rítusnak kíván a nyomára jutni, és ki akarja deríteni, hogy ottlétekor is aktívan működik-e. Ennek érdekében lakomát rendezett, és vodkát adott bőségesen a helybéli hantiknak. Amikor a hantik az első adag után visszatértek a beígért következő adagért, Jankó durván rájuk ripakodott, majd a megszeppenten „vallomást tevő” hantikat újra vodkával küldte el. Módszerét az esemény után ő maga nevezte a „bankett és vallatás” módszerének.[14] A bankett itt elsősorban azt jelentette, hogy annak ellenére, hogy elméletileg mélyen elítélte az alkohol terjesztését, és ezért nem győzte hibáztatni az orosz kupeceket és az orosz államot, valójában ő maga is tudatosan és rendszerszerűen használta és terjesztette az alkoholt. Ezt a gyakorlatot egyébként összes kortársa követte. Nyilván kimondva kimondatlanul mind egyetértettek Castren megfogalmazásával, aki szerint a vodka valóságos „szibériai talizmán”, amivel mindent el lehet érni.[15] Ennek megfelelően használták a vodkát a szimpátia elnyerésére; kritikus helyzetekben, például szakrális témákról beszélgetve, a beszélgetőtársak megnyugtatására; munkabérként vagy éppen jutalomként is. De ha jutalmazni lehet vodkával, akkor nyilván büntetni is: bizonyos esetekben a vodkaadag megvonásával szankcionálták a helyieket. A „vallatás” pedig nyíltan erőszakos fellépésre utal, ami természetesen elsősorban verbális erőszak volt, de Jankó – ugyancsak naplójában nyomon követhetően – egy alkalommal alaposan meg is rázta hanti segítőjét. Az erőszaknak egy lágyabb formáját, a tekintélyre való hivatkozást ő maga és kortársai is rendre bevetették: különleges engedélyeikkel, felhatalmazásaikkal – tehát az államhatalomra való hivatkozással – fenyegették azokat, akik nem, vagy nem eléggé segítették munkájukat. Sőt, az általam kiemelt levélrészletből világosan kitetsző paternalizmus és infantilizálás is fel-felbukkan más szerzők szövegeiben is. És ha emellé állítjuk például a hantikkal, de akár a helyi hivatalos fórumokkal

---

[12] Köszönet Fejős Zoltánnak, aki erre a fogalomra felhívta a figyelmemet. A fogalomhoz ld. Takáts József (szerk.): *Személyek és kultuszok. Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve.* Budapest: Kijárat Kiadó. 2003.

[13] Pápay József, Az osztjákok földjén. *Földrajzi Közlemények* 34 (3): 77–96; (5) 1906: 172–185. (92-96.)

[14] Jankó János: *Utazás Osztjákföldre 1898*. Bevezetővel ellátta, szövegét gondozta: ifj. Kodolányi János. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2000: 214.

[15] Art Leete idézi Castrent (Полевой опыт и алькогол в Западной Сибири и на Русском Севере по этнографическим источникам с 18 до начала 20 века. In Попова Е.В. (ред.): *Напитки в культуре народов Урало-Поволжья*. Ижевск: УдмФИЦ УрО РАН. 2019: 239-250. [247.]).

is szembemenő koponyagyűjtéseket, amelynek során akár egészen friss sírokat is hajlandó volt titokban kiásni vagy kiásatni, igen sajátos kép rajzolódik ki előttünk e terepmunka moráljáról![16]

Megjegyzem, nem is nagyon lehetett más a viszony közte és a helyiek között, hiszen sokszor csak néhány órát volt velük, egy nap alatt több falut is meglátogatott, felmért. Itt én is hivatkozni szeretnék a Csepregi Márta által idézett adatokra, hogy rendkívül rövid idő alatt járt be hatalmas területet, és ezalatt rengeteg falut mért fel, még több embert írt össze, és igen bőséges néprajzi információt jegyzett le. Ezek a számok lenyűgözőek, más szempontból viszont visszahatottak a teljesítményére is: a gyors kérdezgetés, az egy helyen töltött elenyésző idő, a statisztikai adatgyűjtés és a direkt rákérdezés módszere behatárolta azt, hogy mit tudhatott meg. Ráadásul ez a kutatási gyakorlat szükségszerűen ellentétes a ma a néprajz és/vagy antropológia védjegyének tartott elmélyült kapcsolat kialakításával: ennyi idő alatt egyszerűen nincs lehetőség szoros, vagy akárcsak tényleges emberi kapcsolatok kialakítására.

Az a szövegrészlet pedig, amikor „az egész falu asszonya-férfija, apraja-nagyja kisereglett a partra, egyenkint odajöttek hozzánk kalap levéve, tisztességtudóan kezük nyújtják", számomra egyáltalán nem a bensőségességről tanúskodik, hanem sokkal inkább arról, hogy Jankó Jánost az állam tekintélyes képviselőjének, nagyhatalmú csinovnyiknak tartották. Az persze igaz, hogy az ő viszonyulása más volt, mint a vele utazó orosz hivatalnoké, hiszen Jankó rendesen kezet rázott velük, míg Nakarjakov alig fogadta a kézfogásukat. Ez azonban elsősorban az orosz csinovnyikok gyakorlatát minősíti, másrészt pedig ebben a szövegrészletben is fel lehet fedezni Jankónak az egész naplón végighúzódó ellenérzését az orosz adminisztráció, illetve általában az oroszok iránt.[17]

Hangsúlyozni szeretném, hogy amit itt állítok, az Jankó terepmunka módszeréről szól, nem pedig arról, hogy milyen véleménnyel volt a hantikról, hiszen bár az ő anyaggyűjtési technikái voltak a legmeghökkentőbbek, legnyersebbek, mégis vitathatatlan, hogy egyfajta szimpátiával viszonyult a hantik és a manysik iránt. Erre valóban az a naplórészlet a legékesebb bizonyíték, amelyet Csepregi Márta is idéz az opponenciájában.[18] Csakhogy ez a bejegyzés egyrészt tényleg patetikus búcsú a tereptől, az emberektől, másrészt viszont ezzel párhuzamosan nyilvánvaló paternalista megnyilvánulás is. A búcsú leírása ugyanis a hantikat egyértelműen romantizálja és infantilizálja. Hadd idézzem Jankó szavait: „az én hű, becsületes, tisztességtudó, naiv, gyermekes osztjákjaim". Ezeket a jelzőket hosszasan lehetne elemezni, és felmutatni bennük a civilizált-természeti és a romlott-romlatlan ellentétet, de azt a képzetet is, amely az életmód egyszerűségét gyerekesnek, az emberiség gyermekkorában levőnek tartja. Emellett ugyanazt a leereszkedő kedvességet olvasom ki ebből a szövegrészletből is, mint a dolgozatomban idézett „cvikipuszis" levélből[19]: egyenrangúnak tekintett emberekkel kapcsolatban egészen más szóhasználattal, stiláris eszközökkel él naplójában Jankó, mint a vele valójában nem egyenrangúnak tekintett hantikkal kapcsolatban.

Fontosnak tartom azt is kiemelni, hogy magam is anakronizmusnak tartanám, ha ezeket a ma egyértelműen etikátlannak tekinthető technikákat egyszerűen elítélnénk vagy pellengérre állítanánk a mai morális megfontolásaink alapján. Viselkedésüket abba a korba visszahelyezve kell értelmeznünk, amiben éltek, és annak a kornak a tudományos étoszához kell viszonyítanunk, amelyben dolgoztak. Márpedig akár az állomásozó terepmunka, akár a helyiek egyenlőként való kezelése – a talán kivételnek számító száműzött orosz kutatókat leszámítva –

---

[16] Hogy a sírok kiásása problémás, annak Jankó maga is tudatában van, hiszen leírja, hogy a rossz megítélés elkerülése végett a folyón fölfele haladva nem ásat ki bizonyos sírokat, hanem majd csak akkor, ha visszafele haladván már nem okoz vele kárt gyűjtésének. (Jankó János: *Utazás Osztjákföldre*: 178.)

[17] Egy kiragadott példa: „Az orosz muzsik vagy deportált vagy áttelepült, lusta, piszkos, renyhe, tudatlan, idegennel szemben inkább kíváncsi, mint vendéglátó". (Jankó János: *Utazás Osztjákföldre*: 116.)

[18] u.o.: 226. Vitathatatlan az is, hogy Jankó is reflektált az oroszok viszonyulására a hantikhoz: „Az oroszok úgy beszéltek az osztjákokról, mint a vadakról vagy állatokról, akiket alig néznek embernek." (u.o.: 118.)

[19] Hála József, ifj. Kodolányi János (szerk.): *Úton a szibériai atyafiakhoz. Jankó János oroszországi levelei*. Budapest: L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézet. 2001: 81-84.

csak körülbelül két évtizeddel később lett norma az antropológiában is. Az erőszaknak a lágy és a nyers formái egyaránt elfogadott eszközök voltak egészen az első világháborút megelőző évekig, vagyis ez volt a korszellem a néprajzi gyűjtésekben.

Különösen igaz ez a tárgygyűjtésekre. Említhetném a Jankóval szoros kapcsolatban levő Adolf Bastiant, aki éppen neki mutatta meg Berlinben a múzeumnak azt a titkos gyűjteményét, amelyet azért zártak el a nyilvánosság elől, mert gyűjtési körülményeik napvilágra kerülése komoly problémákat okozhatott volna. Vagy kiemelhetném a Jankó által az etnográfia fejedelmének nevezett Virchowot is, aki egyenesen „*azt javasolta, hogy az utazók a csontok és a haj mellett sózott bőrt és szárított kezeket is hozzanak magukkal, amelyeket szerinte nyilvános kivégzéseken, börtönökben, kórházakban és csatatéren gyűjthetnek”*.[20]

A korabeli tárgy- és néprajzi gyűjtés vezéreszméje tehát a „szerzés”, a legfontosabb metaforája pedig a vadászat. Nagyon árulkodó erről Pápai Károly vallomása, aki egy nyomtatásban is megjelent szövegében expressis verbis használja ezt a metaforát: „Vadásztam fétiseikre, melyeket nagyon rejtegetnek, félve a papságtól és a hivatalnokoktól. Ezek közül nem minden furfang és erőszak nélkül sikerült többet megtekintenem, néhányat lefényképezvén vagy megszerezvén.”[21] A „néprajzi zsákmány” kifejezés igen gyakran visszatér Jankó naplójában, beszámolójában is.

A vadászat, a gyűjtés lényege, hogy bármi áron meg kell szerezni az informátoroktól az áhított információkat, és ebben legitim eszköz a csel, a leitatás, vagy akár az erőszak is. Jogossá teszi mindezt az, hogy a kutatók maguk is mindent megtettek az adatok és a tárgyak megszerzéséért: magukat extrém körülményeknek tették ki, erejükkel nem spórolva dolgoztak, veszélyes tájakon utaztak, gyakran a saját életüket is vásárra vitték. Nem véletlen, hogy terepmunkájukról írva igen nagy terjedelemben számolnak be szenvedéseikről, veszélyes kalandjaikról. Ez indokolt is, hiszen a vadászat valójában párviadal, ahol mindkét fél sokat kockáztat, és aminek legitim célja a zsákmány elejtése, illetve megszerzése.

A néprajzi vadászat ráadásul bátran hivatkozhat – és hivatkozik is – a tudomány szentségére, ami igazolja cselekedeteiket. Ez ugyanis egyértelműen felülír bármit: felülírja a helyiek személyes érdekeit egy tárgy vagy információ megszerzésénél, az ő érdekeik egyszerűen nem mérhetők a tudomány érdekeihez. Ennek illusztrálására hadd hivatkozzam most nem egy magyar, hanem egy finn kutatóra, Uno Taavi Sireliusra. Ő egy leitatott hanti család bálványait – amit megmutattak neki – saját házába vitte, és még ott helyben leltári számokkal látta el. A kijózanodó öregek később megpróbálták visszakérni, de Sirelius nem adta vissza őket. Leírja dilemmáját is, hiszen ő tudta a legjobban, hogy a családnak mit jelentettek ezek a bálványok, mégis – ahogy ő írja – „gyűjtési lázban égve, a tudomány nevében” hazavitte őket a múzeumba. Hogy ezt ő nem tartotta botrányosnak, és hogy biztos lehetett abban, hogy a korabeli művelt olvasóközönség teljesen egyet fog érteni vele, az abból is kiderül, hogy a történetet nemcsak naplója lapjairól ismerjük, hanem nyomtatásban is megjelentette azt a Vas-jugani Jumalat című tanulmányában.[22]

Ezek után teljes joggal fel lehet tenni a kérdést, hogy nincs-e ellentmondásban ez a gyakorlat azzal, hogy a hantikban a kutatók elvileg rokonnépet láttak, akik iránt szimpátiával kellene viszonyulni? Vagy igaz-e az, hogy emögött valóban „a 19. századi orientalista gyűjtés rasszista hierarchiát feltételező és egyben létrehozó diskurzusát” kell látnunk, ahogyan ezt a Jankó János terepmunkáját elemző Fejős Zoltán írja?[23] Meggyőződésem szerint nem. Itt

---

[20] Zimmerman, Andrew: *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*. Chicago, London: University of Chicago Press, 2001: 159

[21] Pápai Károly, A vogulok és osztyákoknál. *Ethnographia*. 1890. I. évf. 3.sz. 117-130. (127.)

[22] Sirelius, Uno Taavi, 1928. Vas-jugani jumalat. in *Eripainos kalevaseuran vuosikirjasta*, No.8. Helsingfors, 166-189.

[23] Fejős Zoltán (Múzeumi értékek és tárgyak. Jankó János a terepen. In u.ö. (szerk) *Néprajz és muzeológia. Tudománytörténeti megközelítés*. Budapest: TIT Kossuth Klub Egyesület – L'Harmattan Kiadó – Debreceni

ugyanis megítélésem szerint nem arról van szó, hogy az európai ember lenézi a nem-európaiakat, hanem arról a – korabeli néprajzi gyűjtésben benne rejlő – viszonyról, amely szerint az adatközlő és a tudós gyűjtő között egyértelmű hierarchia van. A korabeli kutatók ugyanis nemcsak az Európán kívüli, szibériai népekhez viszonyulnak így, hanem saját társadalmukhoz is. Hála József egy tanulmányában[24] rengeteg példát hoz arra, hogy a századforduló néprajztudományi miliője számos, ma már elfogadhatatlan gyakorlatot eltűrt. Hozzáteszem, ebben a tanulmányban is Jankó János nevéhez fűződik a legdurvább példa, amikor Kalotaszegen úgy tudta meg egy játéknak a szabályait, hogy a tőle rémülten szétszaladni akaró gyerekeket pisztolyt fogva rájuk (!) kényszerítette maradásra.

A kutatások későbbi átpolitizálódása kapcsán viszont szerintem egyszerű félreértésről van szó közöttünk. Itt mindössze annyit írok, hogy „*később a nyelvrokonság ténye egyre inkább átpolitizálódott. Kimondott-kimondatlan elvárássá vált a kutatott népek érdekvédelme, érdekképviselete. A közéleti szerepet vállaló kutatók át-átcsúsztak a politika területére, és – elsősorban a Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezetén keresztül – helyenként segíteni, máskor meghatározni próbálták a finnugor nyelvű népek kisebbségpolitikai szerepvállalását, feladatait.*” Szerintem az tény, hogy a mellettük való kiállás, érdekeik képviselete ma csaknem olyan fontos elvárás egy kutató felé, mint a tudományos eredmény. Az is tény, hogy kutatók is részt vesznek a Finnugor Népek Világkongresszusa munkájában, ami egyértelműen politikai szervezet, vagyis, ahogy írtam, átléptek a politika területére is. És az is tény, hogy részesei és alakítói kívánnak lenni a nemzetiségi politikának Oroszországban. Az azonban, hogy én mindezt elítélem, ahogyan Csepregi Márta soraim közül kiolvasni véli, nem része a mondanivalómnak. Sem a segítségnyújtás fontosságát nem vonom kétségbe, sem pedig a kutatók felelősségét a kutatott emberek irányában. Sőt. Ez a mai kulturális antropológiában is elvárt minimumnak számít, és magam is egyetértek „a tudás kötelez” elvével. Amit írtam, az arra és csak arra utalt, hogy a finnugor népekkel való foglalkozás a 19-20 sz. fordulóján még mentes volt az efféle politikai, érdekvédő szerepvállalástól, aminek később egyre nagyobb tere lett, mára pedig meghatározóvá vált. Fel sem merült bennem, hogy ez a hozzáállás gátolna bárkit – akár magamat – is a tudományos tevékenységben.

Végül szeretnék még egy félreértést eloszlatni. Meggyőződésem szerint nem volt, és bizonyosan nem is lesz többet olyan kutató, aki annyira mély ismeretekkel rendelkezne a hantikról, mint Schmidt Éva volt. A terepen töltött hosszú éveket, a hihetetlen nyelv- és anyagismeretet nehezen lehet felülmúlni. Emellett azt is gondolom, hogy Schmidt Éva egyes tanulmányai megkerülhetetlenek, meghatározó részei a hantikra vonatkozó tudománytörténetnek, mint ahogyan az én írásaimnak és oktatási gyakorlatomnak is. Ugyanakkor fenntartom azt a véleményem, hogy ő az archiválást, a kultúramentést tartotta a legfontosabb feladatának. Ez iránt mélyen elkötelezett volt, rengeteg energiát fektetett bele, és valóban hihetetlen eredményekre vezetett a munkássága úgy az archívumok, mint a helyiek szempontjából. Azt, hogy ez fontosabb volt a számára, mint az ugyancsak kiemelkedő szinten végzett tudományos munka, jelzi szerintem az is, hogy valóban elképesztő tudását nem feltétlenül fordította át tudományos írásokra. Ezt a véleményemet többek között egy vele 1998-99-es terepmunkám után folytatott beszélgetésre is alapozom. Elmondtam neki, hogy milyen eredményekre jutottam, milyen témák vetődtek fel bennem, amit ő egyrészt érdeklődéssel hallgatott, másrészt úgy válaszolt, hogy én egészen más helyzetben vagyok, mint ő, bátran foglalkozhatok tudománnyal, mert a Vaszjugán mellett már valójában kihaltak a hantik. Ő ezt

---

Egyetem Néprajz Tanszék. 2020. 305-314. [311.]) itt Brusiusra hivatkozik (Brusius, Mikjam, Hitting two birds with one stone. An afterword on archeology and the history of science. *History of Sciences*. 55(3): 383-391. [389.]).

[24] Hála József: Hogyan gyűjtöttek elődeink? Anekdoták és történetek a magyar néprajztudomány klasszikusairól. In Csoma Zsigmond és Viga Gyula (szerk.): *Európából Európába. Tanulmányok a 80 esztendős Balassa Iván tiszteletére*. Budapest - Debrecen, 1977: 585-601.

nem teheti meg – folytatta – mert ő még élő, de az eltűnés határán levő kultúrával foglalkozik, és ott nem ezek a legfontosabb kérdések, feladatok. Összefoglalva: gondolatmenetem Schmidt Éváról semmiképp nem kívánta őt méltatlan színben feltüntetni; egyszerűen azt próbáltam leírni, hogy miben látom az ő munkásságának a lényegét. Tehát nem a megírt publikációit minősítettem, hanem fő célkitűzését próbáltam megérteni.

Losonczy Anna opponensi értékeléséért is rendkívül hálás vagyok, dicséreté rengeteget jelent számomra. Az általa többször felvetett párhuzamokat köszönöm, tanulmányozni fogom őket. Magam is rengeteg hasonlóságot vélek felfedezni a dél-amerikai – például az ő munkáiban vizsgált – társadalom, és a saját kutatásom között. Az általa kutatott Choco-vidék[25] és a Vaszjugán között rengeteg egyezés van, bár földrajzilag igen távoli, és látszólag amúgy is igen különbözőnek tűnnek. De igen erős kapocsnak tűnik, hogy a folyó mindkét általunk kutatott társadalomban kultúraalakító ágens, a folyó az egyik legfontosabb kommunikációs közvetítő csatorna. Kiemelt szerepe van mindkét esetben az eltérő presztízsű csoportok között kialakult interetnikus kapcsolatrendszereknek, és természetesen mindkét terepen igen nagy szerepet játszanak a hatalmi tényezők, az állam és az állami erőszak szerepe, és mindketten ebben a keretrendszerben értelmezzük az etnikumok, kultúrák kapcsolatrendszerét. Ráadásul a kutatásaink fókuszában álló hantik illetve a szökött fekete rabszolgákból kialakult afro-amerikai társadalom is marginalizált embercsoport, amelyek sajátos működési logikája hasonló mintázatokat mutat különböző kontinenseken is. Éppen ez az egyik ok, ami miatt rendkívül örülök annak, hogy Losonczy Anna lett az egyik opponensem.

A bírálat több esetben is további kutatásokra ösztönöz, újabb kérdéseket vet fel, illetve olyan részletekre hívja fel a figyelmet, amelyekre a választ újabb terepmunka után tudnám megadni. De sajnos nem ígérhetem meg, hogy ezeket a kutatásokat el is végzem, hiszen terepmunkáim folytatását rendkívül problematikusnak érzem. Bevallom, nem tudom, hogy Szibéria jó húsz év kutatási aranykor, majd tíz év elfogadható lehetőségek után bezárult-e újra a magyar kutatások előtt, és ha igen, mennyi időre. A mostani politikai helyzet még akkor is erősen gátló tényező, ha éppen Magyarország az az ország, ahonnan talán a legkönnyebb kijutni Oroszországba, más úgynevezett nyugati államokkal szemben. Nem tudható, hogy mikor lesz újra „normálisan" kutatható például a Vaszjugán mente, hiszen nyilvánvaló, hogy a háború mindent meghatároz ezen a terepen is. Meghatározza eleve a kutatási engedélyek, a vízumok megszerzésének a lehetőségét; de ami még fontosabb, a bizalmi viszonyok kialakulását is befolyásolhatja a külföldi kutató és a helyi hatalom, a helyi erőszakszervezetek között, illetve a kutató és a helyi társadalom között is, hogy a helyi társadalom és a helyi hatalom közötti viszonyokról már ne is beszéljek. Ebben a helyzetben igen problematikus bármiféle érdemi terepmunka végzése. Úgy érzem, hogy a most kialakult helyzet jelentős változásokat fog okozni, egészen új perspektívába fogja helyezni a szibériai néprajzi kutatásokat. Feltehetően meg fogja növelni az online tér szerepét is, mint a „kultúrakutatás távolból" módszerének eminens lehetőségét. Természetesen remek antropológiai téma lehetne a háború illetve annak lecsapódásának vizsgálata is, ami azonban engem tematikusan és emberileg is nagyon idegen utakra kényszerítene. Ennek ellenére felhívom a figyelmet arra, hogy már most vannak olyan magyar antropológiai kutatások, amelyek a háború szibériai recepciójával foglalkoznak: hadd utaljak Horváth Csilla tanulmányára, amelynek a címe: "And quiet flows the Ob: Discourse of the Russian-Ukrainian war in the Ob-Ugric press and social media".[26]

---

[25] Ld. elsősorban Losonczy Anna, *A szentek és az erdő*. Budapest: Helikon. 2001.

[26] In Brankica Drašković, Jelena Kleut, Smiljana Milinkov (red.) *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* 10. [Elektronski izvor] https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2022/978-86-6065-752-9. 2022: 163-175.

Egyik megjegyzésében azt írja Losonczy Anna, hogy érdemes lenne részletesebben elemezni a hantik „negatív”, elkerülő politikai stratégiáját. Ezzel is csak egyetérteni tudok, bizonyos megkötésekkel. Ugyanis bár vannak a hantiknak is „puha stratégiái”[27], mint például az olajbányászokkal folytatott alkudozások során a „kiváró hallgatás”, mégsem gondolom azt, hogy a hantik alapvetően ilyen technikákkal élnének. Ha áttekintjük a hanti (illetve az annak idején jugoroknak nevezett obi-ugorok) és a gyarmatosító állam kapcsolatát, azt látjuk, hogy a korai fázisban ez kisebb-nagyobb összecsapásokkal kísért alkalmi kereskedelmi kapcsolat volt. Sőt, később sem nélkülözött minden harciasságot a hantik és a manysik kapcsolata az orosz állammal, elég csak a 18. század elejei térítő hadjáratra gondolni, amit Grigorij Novickij[28] tollából ismerhetünk részletesen. Sőt, nemcsak az oroszokkal szemben folytattak háborúkat, hanem például a nyenyecek ellen is, amiről hősénekeik jelentős része szól. Hogy a vaszjugáni hantik a nyílt konfrontációkat sem kerülték el, arról pedig történelemszemléletük tanúskodik, hiszen történelmük egy korábbi korszakát egyenesen „háborús időknek” nevezik.[29] A Szovjetunióbeli időkre fordítva figyelmünket a hatalommal szembeni ellenállásra a legismertebb példa az, amit kazimi felkelésnek, vagy háborúnak nevezünk. Ezt a fegyveres zendülést, amit végül a Vörös Hadsereg csapatainak és repülőgépeinek a bevetésével vertek le, és amely fel-felbukkan a modern hanti szépirodalom vagy éppen filmművészet témái közt, Art Leete alapvető könyve segítségével ismerhetjük meg leginkább.[30] A kilencvenes évek enyhülésének idején pedig jelentősnek nevezhető politikai mozgalmak voltak az olajbányászat ellen is, mint azt összefoglaltam értekezéseimben is. A hantik a rendszerváltás után a központi dumába is küldtek képviselőt, és ma is, az egyre szűkülő lehetőségek ellenére is aktívnak tekinthetők kisebbségi érdekvédelmi szervezeteik. Összességében tehát nem gondolom, hogy a hanti identitásból általában hiányozna a „politikai” dimenzió

Ugyanakkor, ha Losonczy Anna állítását a Tomszki megye területén élő hantikra vonatkoztatom, sokkal inkább egyet kell vele értenem. Ugyan, mint láttuk, korábban tőlük sem voltak idegenek az egymással vagy a szomszédokkal folytatott harcok, ám ennek nyomát sem látjuk a huszadik században. Jóllehet tudjuk, hogy a korai évtizedekben egy hanti család még képviselőt is adott, és párttagokat is toboroztak sikerrel közülük is, azzal párhuzamosan, hogy az őslakosok a betelepítések hatására elvesztették politikai súlyukat, súlytalanná váltak kisebbségi politikusaik is; a párt és az állami apparátus nem fordított tényleges figyelmet arra, hogy ilyen elitet kineveljen. Úgy tűnik, a hatalommal szembeni kisebbségi politika nem alakulhatott ki még a kilencvenes évek elején sem: ez indokolható elenyésző lélekszámukkal is, de főként azzal, hogy gyakorlatilag teljesen hiányzik a helyi származású hanti értelmiség, amely aktivitást fejtene ki a politikai színtéren is. A kisebbségi politikát a Tomszki megye területén következésképpen kizárólag kulturális kérdésként értelmezik, semmilyen egyéb kérdésben nem merül fel e kérdés fontossága. Sőt, a helyi etnopolitikában szerepet vállaló etnikus brókerek között sem találunk vaszjugáni hantikat, mert ott a szölkupok uralják le a diskurzusokat, így az egyetlen vaszjugáni származású kisebbségi politikus is szölkupként hivatkozik magára. Úgy tűnik tehát, hogy a vaszjugáni hantikra jellemző szinte kizárólagos gyenge stratégiák nem általában a hanti társadalom étoszára, hanem inkább demográfiai helyzetére és az értelmiség hiányára vezethető vissza. Ezért van az, hogy a hatalommal szemben

---

[27] Hasonlókhoz lásd magyarul: Vargyas Gábor, „Bárki is jött ide uralkodni Rajtunk, elfogadtuk a hatalmát”. „Laza” politikai szervezetek és „puha” stratégiák: etnikus identitás Délkelet-Ázsiában (Brú esettanulmány). In u.ö.: *Dacolva az elkerülhetetlennel. Egy közép-vietnami hegyi törzs, a brúk kultúrája és vallása*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 2008: 18-54.

[28] Novickij G.I., *Rövid leírás az osztják népről*, Szeged. 1973.

[29] Nagy Zoltán. Az isten és az ördög huzakodása. A megrontott teremtés és a hanyatló idő gondolata a vaszjugani hantiknál. In: Ekler Andrea, Mikos Éva, Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. Studia Ethnologica Hungarica VII. Budapest, L’Harmattan. 2006: 62-80.

[30] Леэте, Арт. *Казымская война: восстание хантов и леснюх ненцев против советской власти*. Тарту: Вали Пресс. 2004.

kizárólag olyan technikákat alkalmaznak, amelyeket Scottnak az ellenállás hétköznapi formáiról[31] szóló elmélete keretében lehet értelmezni.

Éppen ezért nem érzem komoly ellentmondásnak azt sem, ami a puha politikai stratégiák és az alkoholfogyasztás által kiváltott agresszív gyakorlatok között feszül. Azt gondolom, hogy az ott felbukkanó köz- és önveszélyes erőszak nem összeegyeztethetetlen a hanti étosszal. Viszont az az ötlet, hogy mindezt vessem alaposan össze a halottakkal való viszonnyal és a gyász formáival, rendkívül gyümölcsözőnek tűnik, meg is fogok próbálkozni vele.

Losonczy Anna felveti azt is, hogy érdemes volna az alkohollal kapcsolatos vizsgálatokat kiterjeszteni a női szerepekre, egészen pontosan fogalmazva a női alkoholfogyasztás és a női szerep ellentmondásosságának mozgatórugóira.

Mi is ez az említett ellentmondás a női szerepek között? Az, hogy a társadalmi norma szerint a nők nem, vagy csak ritkán ihat(ná)nak vodkát, hiszen az elfogadott női szerepek között nincs olyan , ami összeegyeztethető az ivással. Az ivás ugyanis szemben áll a legfontosabb asszonyi feladatokkal: a család ellátásával, a gyermekek nevelésével. Természetesen a férfiak vodkafogyasztása is súlyos gazdasági károkkal jár, de a nők ivászata rövidtávon is veszélyezteti a család életben maradását. A nemek közötti munkamegosztás szabályai szerint az étel biztosítása, a vízhordás, a tűzifa beszerzése és a lakóhely fűtése női feladat volt, márpedig ezek nélkül a kemény szibériai télben elképzelhetetlen egy család életben maradása.

Ennek ellenére van női alkoholfogyasztási gyakorlat – elfogadott és elítélt is. A ritka kivételes alkalmak, amikor a nők is ihatnak: a halott tiszteletére ürített pohár akár a toron, akár a temetőlátogatáskor; az áldozati szertartáson illetve a modern ünnepeken megivott ital; esetleg az orvosi céllal fogyasztott, gyógynövényekkel készült ágyas vodka. A társadalom megítélését kiváltó női ivászat ma akár ezekből az alkalmakból is következhet, de ezektől függetlenül is belesodródnak az asszonyok is ivászatokba, sőt már a 19. századi források is azt írják, hogy az asszonyok legalább annyira isznak, mint a férfiak.

Az asszonyok ivászatát azokban az esetekben is igen erősen elítélik, ha az a háztartás normális működését veszélyezteti: a rendetlen, piszkos házért, az elhanyagolt gyerekért és a lompos férjért is általában az asszonyt kárhoztatják. A női részegeskedés több családnál oda vezetett, hogy gyermekeiket elhanyagolták, nem gondoskodtak róluk, ezért ki kellett emelni őket a családból, gyermekotthonokban elhelyezve őket. Ezek az esetek minden alkalommal az asszony gyengeségeként lettek interpretálva, a férjek szerepe alig volt megemlítve, hiszen a család összetartását is az asszonyok feladatának tekintették.

Az, amit én tudok azonban az asszonyok és az ivászat kapcsolatáról, elsősorban azt mutatja meg, hogy a férfiak hogyan vélekednek a női iszákosságról, illetve hogy a nők hogyan beszélnek egymás ivászatairól. Azt azonban, hogy a nők hogyan vélekednek saját alkoholfogyasztásukról, milyen gondolatok kísérik ezt, hogyan dolgozzák fel az újabb és újabb berúgásokat, esetleg éppen a család szétesését, a gyerekek elvételét, én nem igazán tudhatom, és nem is vagyok biztos benne, hogy ennél jobban hozzá tudnék férni. A hantiknál ugyanis erőtejesen elválik a férfi és a női kultúra, ami eleve gátolja egy férfi számára a nők életébe való alaposabb betekintést. Még az erősen akkulturálódott Vaszjugán mellett is vannak olyan dolgok, amelyekről nem, vagy alig hajlandóak nők férfiakkal beszélgetni. Tapasztalataim szerint ilyen az alkoholhoz fűződő viszony is. Hiszem, hogy ennek okai között tetten érhetjük a szégyent is, amit a részegségek következményei, esetleg éppen a gyerekek elvesztése miatt éreznek. De a szégyenre legalább ennyire erős ok az önkontroll elvesztése is: a szabados női viselkedés utólag a nők számára restelkedésre ad okot a megkörnyékezett férfi, de a szemtanúk előtt is, hiszen a társadalom ezt is elfogadhatatlannak tartja. Ez –az alkoholizmus bélyegének

[31] Scott, James C. *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven – London: Yale University Press. 1985

és a kurvaság stigmájának az összekapcsolódása – sem könnyíti meg, hogy a nők férfiakkal erről könnyedén beszélgessenek. Józanon még azok a nők is kibújtak az ilyen beszélgetések elől, akikkel a legközelebbi emberi kapcsolatom volt, és akik más kérdésekről gyakran és szívesen beszélgettek velem.

Végezetül hadd köszönjem meg még egyszer mindhárom opponensemnek azt, hogy időt fordítottak értekezésem elolvasására, hogy kérdéseket tettek fel vele kapcsolatban, megjegyzéseket fűztek hozzá, és kritikával illeték azt. És köszönöm mindhármunknak, hogy támogatták számomra a fokozat odaítélését.